

חניון גבעתי - תגליות וממצאים מן התקופה הרומית

יאנה צ'חנובץ
רשות העתיקות

דורון בן-עמי
רשות העתיקות

במהלך החפירות המתנהלות בצידה הצפוני-מערבי של שלוחת עיר דוד, למורדותיו המזרחיים של גיא הטירופויון, נחשף לאחרונה מבנה מרשים מן התקופה הרומית.¹ כבר בשלב מוקדם זה של חפירתו, אף שמימדיו הכוללים אינם מצויים עדיין בידינו, ניכר שעלה בשטחו על 1000 מ"ר. לבניין תכנית של מבנה פריסטילי. במרכזו חצר גדולה ששימשה כמקד ויזואלי במבנה וסביבה היו סדורות מערכות חדרי. סטילובט (מסד לשורת עמודים) שנבנה סמוך לשולי החצר מעיד כי זו האחרונה היתה מוקפת עמודים. בסיסיהם וחלקיהם של עמודי האבן המונוליטיים שניצבו על הסטילובט נמצאו פזורים ברחבי החצר. בין שורות העמודים והחדרים הגובלים בחצר סבבו סטווים מקורים.

עד כה נחפרו חדריו של המבנה במערב וחדרים נוספים בצידו הצפוני. החדרים התנשאו לגובה שתי קומות והיו מקורים בגגות רעפים. תקרות חדרי קומת הקרקע היו עשויות קורות עץ ונתמכו בקשת אבן מרכזית שהושתתה על זוג אומנות מנוגדות. האומנות שרדו בחלק מן החדרים. שרידיהן של הקשתות נתגלו במפולות המבנה. מתקנים שונים נמצאו באחדים מחדרי הקומה התחתונה. מאחר שמתקנים אלו נתגלו ריקים מממצאים קשה לעמוד על מהותם.

קירות חדרי הקומה העליונה טויחו ועוטרו בתמשיחי קיר (פרסקאות). על עובדה זו ניתן היה לעמוד לאור הכמות הגדולה של שברי תמשיחי הקיר שהתגלו בין מפולותיה של הקומה השנייה. דגמי הצביעה שעיטרו את הקירות המטויחים כללו בעיקרם מוטיבים גיאומטריים וצמחיים בגוונים של אדום, שחור, ירוק, צהוב ועוד. עד כה לא נתגלה בין מאות קטעי תמשיחי הקיר אף לא שריד בודד לעיטור פיגורטיבי. מצב השתמרותם המקוטע של קטעי תמשיחי הקיר מקשה על שחזורן של הקומפוזיציות המקוריות ומיקומן המדויק על קירותיו של המבנה.

שרידיהן של רצפות הפסיפס נתגלו אף הם מפוזרים בין המפולות וניכר בעליל כי שימשו במקורן בחדרי הקומה השנייה שקרסה. אבני הפסיפס יוצרו מאבן גיר מקומית בצבעים שונים של אדום, ורוד, צהוב אפור, לבן ושחור. קטעי הפסיפס ששרדו עשויים אבנים קטנות עובדה שיש בה להעיד על רמת מיומנות גבוהה. בין המוטיבים שעיטרו את רצפות הפסיפס נמצאו דגמים גיאומטריים הכוללים משולשים, ריבועים ומעויינים, וכן דגמי גל-רץ וגליוש.

עמודים וכותרות נתגלו פזורים בתוך עיי המפולות של קומתו השנייה של המבנה. אין לדעת את שימושם המדויק אך ניתן להניח כי תמכו תקרתה של גלריה או מרפסות שנמצאו בקומה זו.

1 החפירה נערכת מטעם רשות העתיקות וביזומתה של עמותת אלעי"ד בראשותם של המחברים. הדברים המובאים כאן לא היו מגיעים לכלל גיבוש ופרסום אלמלא תרומתם המוערכת של אנשי הצוות הבאים: ני בן-אפרים, אי זילברשטיין, ד' גוטרייך, אי שתיל, מי קרקובסקי, סי בכר, ד' תנעמי ופי קורבין (ניהול שטחים), צ' שגיב ואי פרץ (צילומי שטח), חברת סקיי-וויו (צילומי אוויר), ו' אסמן, מי קונין ומי קיפניס (מדידות ושרטוט), קי עמית (צילומי ממצא), ני זק (שרטוט), ד"צ אריאל וגי ביכובסקי (נומיסמטיקה) ומדור טיפול בממצאים. בחפירות המחודשות נטלו חלק סטודנטים מן המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים וממוסדות אקדמיים נוספים וכן מתנדבים מחו"ל.

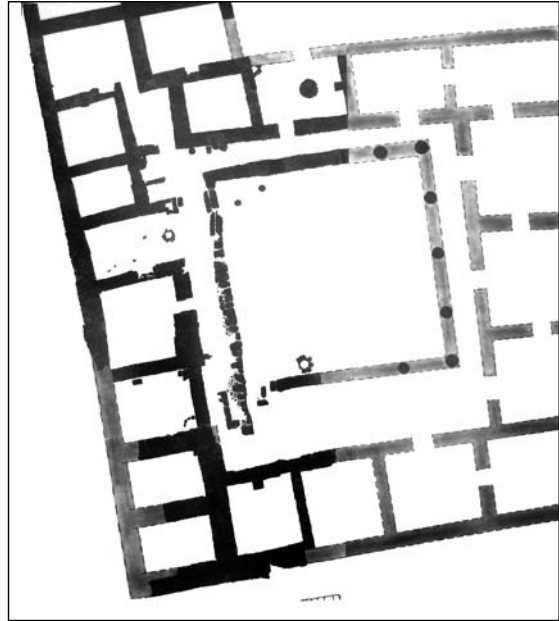
איור 1. המבנה מהתקופה הרומית בחניון גבעתי, מבט כללי

שני מאגרי מים תת-קרקעיים היו משולבים בחצר הפריסטילית. קירותיהם טויחו במספר שכבות של טיח הידראולי. הם קורו באמצעות לוחות אבן גדולים שהונחו על גבי סדרה של קשתות עשויות אבן אף הן.

מקור המים למאגרים אלו היה מי הגשמים שנוקזו מגג המבנה. כמות עצומה של רעפים שנמצאה בתוך מפולות המבנה מעידה שהגג היה עשוי כולו רעפים. גג רחב ידיים זה ניקז את מי הגשמים אל מרזבים שהוליכו את המים אל המאגרים. חלקו התחתון של המרזב שירד מן הגג ומוקם

בצמוד לאחת מפנינותיה של החצר, כמו גם הצינור אליו התחבר כדי להזרים את מי הגשמים מתחת לרצפת החצר אל המאגר הצפוני - נתגלו באתרם.

שטח החצר הפריסטילית שימש כגן נוי. ברחבי החצר נתגלו מספר עמודי אבן נמוכים שגבהם פחות מ-1 מ'. בניגוד לבסיסים ולעמודים המאסיביים שנתגלו בחצר והיו חלק מן הפריסטיל, ברור שעמודים נמוכים אלו נעדרו משמעות קונסטרוקטיבית. יש להניח ששימשו מעין כני נשיאה לחפצים שונים שהונחו על גביהם ועיטרו את הגן: כלי אבן, כלי ברונזה ופסלים. מאלה לא השתמר מאומה.

איור 2. תכנית המבנה מן התקופה הרומית

גנים פריסטיליים דומים נתגלו ברבים מבתיה של פומפיי. דוגמאות בולטות הם בית ווטי (House of Vettii), בית סלוסטוס (House of Sallust) ובית הדיוסקורים (House of Dioscuri). הגנים בבתים הפומפיאניים עוטרו באלמנטים דקורטיביים מעין אלה שצוינו לעיל (יאשמסקי 1979: 41-34, פראר 1998: 129-97).

חיזוק לאופיו הרומי של המבנה יש למצוא בכמות הרבה יחסית של רעפי הלגיון שנמצאו במפולותיו. כבר עתה, עוד בטרם נשלמה חפירת המבנה, נאספו מתוכו כ-60 רעפים (ביניהם רעף אחד שלם) הנושאים את טביעות הלגיון העשירי. עושרו האדריכלי של המבנה, תכניתו ובעיקר הממצא הנלווה שנתגלה בין חורבותיו מעידים על אופיו הרומי המובהק. הבולטים בין ממצאים אלה הם פרוטומת שיש, עגיל זהב משובץ אבנים יקרות, גמה עשויה אבן חצי-יקרה הנושאת את דמותו של ארוס (קופידון), צלמיות טרה-קוטה מעוצבות בדמותה של אלה (איזיס?) ופריטי שנהב שביניהם גם לוחיות מגולפות בסצנות מיתולוגיות. על אחדים מן הממצאים שנתגלו במבנה ועל אחד חשוב נוסף בן התקופה הרומית שנתגלה בקונטקסט מאוחר - בחרנו להרחיב להלן:

1. פרוטומה עשויה אבן המציגה דיוקן מיניאטורי של גבר מזוקן

הפסלון מציג רמת גימור יוצאת דופן, תוך הקפדה דקדקנית על פרטי פרטים. הקפלים בפניו ובצווארו, גבותיו והבעת עיניו משווים לדיוקן הבעה נטורליסטית, רצינית משהו. זקנו הקצר

והמסולסל כמו גם תנוחת ראשו הנוטה קלות לצד ימין מעידים על השפעה יוונית ברורה המלמדת שיש לקבוע את תאריכו לימיו של הקיסר הדריאנוס או לפרק זמן לא רב אחריו (מאות שנייה-שלישית לסה"נ) - אחת מתקופות השיא של אומנות הפיסול הרומי. הגוון הצהבהב של השיש מרמז על מקורו המזרחי של חומר הגלם ממנו גולף הדיוקן, ככל הנראה אזור אסיה הקטנה, אף כי עניין זה עדיין טעון בדיקה.

איור 3+4. פרוטומה של ראש גבר מזוקן (פנים ואחור), מחפירות חניון גבעתי

שני חורים זעירים שנקדחו בעורפו של הפסלון הכילו שרידי מתכת שהוחדרה בהם (ברונזה ואולי אף בדיל) ומעידים כי מדובר במשקולת (משקלו המקורי של החפץ הוא כ-50 גר' בקירוב) ששימשה במאזני תלייה טיפוסיות מן התקופה הרומית. דיוקנאות מיניאטוריים עשויי ברונזה, של אתלטים, פילוסופים, סאטירים וכיו"ב היו מן הפופולאריים שבמשקולות התלייה באזורים שהיו תחת שליטתה של האימפריה הרומית.

המוטיבים הסגנוניים הבאים לידי ביטוי בדיוקן שלפנינו, כגון תסרוקתו הקצרה, תנוכי וקימורי אוזניו המודגשים כמו גם עיניו השקועות מרמזים כי החפץ שלפנינו מציג קרוב לוודאי דיוקנו של אתלט, ככל הנראה מתאגרף. אגרוף היה אחד ממקצועות האתלטיקה הפופולאריים ביותר בתרבות הרומית. מלבד יוקרה וסכומי כסף נאים זכו המנצחים בתחרויות האגרוף באהדתו של הקיסר עצמו כמו במקרה המפורסם של מלנקומאס (Melancomas) שהיה המתאגרף המועדף על טיטוס.

עד כמה שידיעותינו משיגות, בחפירות השונות שנערכו ברחבי הארץ לא נמצא עד כה ממצא מקביל עשוי אבן, לדיוקן מעיר דוד. ממצאים דומים בודדים, אם כי עשויים יציקת ברונזה, נמצאו באתרים שונים בארץ ובמספרים גדולים במקומות שונים ברחבי האימפריה הרומית שם הם מתוארכים, במרביתם המכרעת, למאה השלישית לספ"י (התקופה הרומית). המובהקת בהקבלות לדיוקן מעיר דוד היא דמות מתאגרף עשויה ברונזה המוצגת כיום במוזיאון בברלין.

2. עגיל זהב משובץ פנינים ואבני ברקת

העגיל עשוי חישוק זהב, מלופף ומשובץ במרכזו בפנינה גדולה. אל החישוק מחוברים שני תליוני זהב זהים, המעוטרים כל אחד באבן ברקת (אזמרגד) ובפנינה. אבן הברקת אחוזה במעין כיפת זהב, המחברת אותה אל החישוק המרכזי בעזרתו של חישוק קטן, עשוי אף הוא זהב. אל אבן הברקת קשורה מצידה האחר פנינה נוספת, קטנה ביחס לזו המשובצת בחישוק העליון. הפנינה מחוברת אל אבן הברקת בעזרתו של מחבר זהב העובר דרך קדח זעיר שנקדח בה.

איור 5. עגיל זהב משובץ פנינים ואבני ברקת, מחפירות חניון גבעתי

תכשיטי זהב משובצים באבנים יקרות ופנינים היו בשימוש בכל רחבי האימפריה הרומית, מהפרובינציות הרומיות במזרח ועד לבריטניה. אחד ממקורות האינפורמציה המפורטים והמרשימים ביותר שהשתמרו בידינו מתקופה זו הם ציורי הדמויות שנתגלו בפאיום (Fayum portraits) שבמצרים. ציורים אלו, שעיטרו את קברי החנוטים בפאיום, מציגים גלריה שלימה של דמויות הנפטרים לבושים במיטב מחלצותיהם ועדויים בתכשיטים יקרים. מעניין כי דמויות הנשים מפאיום, עדויות עגילים (ומחרוזות זהב) המשובצים על-פי-רוב פנינים ואבני ברקת, ומזכירים את העגיל מעיר דוד וניכר שהיו עשויים בטכניקה דומה.

3. גמה (cameo) נושאת את דמותו של קופידון

בחצר הפריסטילית של המבנה התגלתה גמה רומית הנושאת את דמותו של קופידון (ארוס במיתולוגיה היוונית). אורכה 1 ס"מ ורוחבה 0.7 ס"מ.

הגמה עשויה שתי שכבות של אבן שוהם (Onyx): השכבה העליונה, שעליה גולפה דמותו של ארוס היא בעלת גוון כחול הבולט על רקע צבעה החום-כהה של השכבה התחתונה.

צידה האחד הקמור היה זה שהוכנס אל תוך מסגרת המתכת של תכשיט שבו שובצה האבן, ככל הנראה טבעת או עגיל (הניג 1990: 51, 61-62). צידה האחר השטוח היה צד החזית הנראה לעין. הדמות מוצגת במלואה כשהיא עומדת ורגליה משוכלות. ראשו של קופידון פונה קמעה שמאלה, סנטרו נשען על ידו הימנית. ידו השמאלית מונחת על לפיד הפוך המסמל את חדלון החיים. נוצות כנפיו מרומזות על-ידי מספר חריטות. הכנף הימנית מוסתרת מאחורי גופו. פניו עגולות ומלאות ושערו מתולתל.

איור 6+7. גמה (cameo) נושאת את דמותו של קופידון, מחפירות חניון גבעתי

אבן שיבוץ זו היא מטיפוס המוכר בכינויו 'ארוס המתאבל'. היא נמנית עם קבוצה של מוטיבים חזותיים הקשורים בעולם דימויים של מנהגי אבלות. תכשיטים הנושאים מוטיבים אלו - עגילים, טבעות, לא נענדו בהכרח רק בטקסי אבלות אלא שימשו כ'*memento mori*', מעין תזכורת להיותם של החיים בני חלוף.

דוגמאות זהות לגמה מחניון גבעתי ידועות מרחבי העולם התרבותי הרומי. רובן מתוארכות למאה השלישית לסה"נ, וזהו גם תאריכה של הגמה הנדונה.

עד כה מוכרות בירושלים כחמש-עשרה גמות. חלקן הגדול נתגלו בחפירות הר הבית ובודדות נוספות ברובע היהודי. לאלה יש להוסיף טביעת גמה שנתגלתה על ידיית אמפורה בעיר דוד.

4. כתובת בנייה לטינית

לוח אבן הנושא שרידיה של כתובת לטינית הוא ללא ספק מבין הממצאים המשמעותיים ביותר מן התקופה הרומית שנתגלו עד כה בחניון גבעתי. מדובר בשרידיה של כתובת לפידארית (חרוטה על אבן) שנחקקה על לוח שיש גדול. מן הכתובת המקורית שרד חלקה השמאלי התחתון בלבד.

רוחבו המקסימאלי של קטע הכתובת ששרד הוא 34 ס"מ, גובהו 19 ס"מ ועוביו 7 ס"מ. הוא נושא שלוש אותיות לטיניות: 'PVA'. גובהן של האותיות הוא 10 ס"מ. הכתובת היתה מוקפת במסגרת ברוחב 3 ס"מ. המסגרת נקבעה במרחק של 5 ס"מ מדופנותיו של לוח השיש. צדו האחורי של לוח השיש הוחלק על מנת להתאימו אל המשטח שנועד לשאת את הכתובת. נקב מפולש הנראה בפינתה השמאלית התחתונה של הכתובת הוא אחד מארבעה חורים שנקבעו בפינותיה ובאמצעותם הוצמדה אל המבנה.

הכתובת התגלתה באחד מקירות בתי התקופה המוסלמית הקדומה עת נעשה בה שימוש משני כאבן בנייה זמינה. מאחר שהתגלתה שלא באתרה אין בידינו לקבוע את מקומה המקורי, או לקשור בינה ובין המבנה הרומי הנחשף בחניון גבעתי. אומדן זהיר של מימדיה (במיוחד לנוכח גודלן של האותיות) מלמד שלפנינו כתובת מונומנטאלית שהתנוססה על אחד מבנייניה החשובים של העיר הרומית.

איור 9. כתובת בנייה לטינית, מחפירות חניון גבעתי

קריאה ראשונית של הכתובת נעשתה על ידי אק וקוטון וממנה עולה שניתן לקרוא את האותיות באופן הבא: (Varius, Valerius etc.) P(ublius) VA[---] יתכן אפוא, שהאותיות מציינות את שמו של האחראי על מפעל הבנייה בו מדברת הכתובת שעם סיומו הוצמדה אל חזיתו.

אופייה המקוטע של הכתובת אינו מאפשר בשלב זה פענוח או מסקנות נוספות על אלו המוצגות כאן. היא מצטרפת למספר כתובות לטיניות שהתגלו מדרום להר הבית ומתוארכות למאות ראשונה-שלישית לסה"נ.

דיון

במהלך המאה הרביעית לסה"נ פקד את המבנה זעזוע שתוצאותיו ניכרות היטב בשטח החפירה: קירות החדרים קרסו ואבני מפולתיהם שנערמו לגבהים ניכרים כיסו את קירות הקומה התחתונה שחלקם עדיין נותר עומד לגובה רב. המטבעות שנתגלו בין המפולות ועל רצפותיו המאוחרות העידו שאת חורבנו של המבנה יש לתארך סביב 360 לסה"נ. דומה שלפנינו עדות ארכיאולוגית לתוצאותיו של רעש האדמה שפקד את אזורנו בשנת 363 לסה"נ. רעש זה מתועד היטב במקורות היסטוריים שונים המתארים את המקומות שנפגעו בעטיו ובכלל זה ירושלים (ראסל 1985: 42; עמירן ואחרים 1994: 265).

בעוד חורבנו של המבנה הרומי התרחש סביב אמצע המאה הרביעית לסה"נ, הרי שתאריך בנייתו נקבע לא מאוחר משלהי המאה השלישית. המאוחרים מבין המטבעות שהתגלו במבנה היו מטבעות רומיים פרובינציאליים שהמאוחר ביניהם הוא מטבע מימיו של דיוקלטיאנוס (מטבעת אלכסנדריה, 285 לסה"נ).

תאריך ייסודו של המבנה בשלהי התקופה הרומית, תכניתו ומאפייניו האדריכליים, כמו גם הממצאים שהתגלו בתוכו, מעידים כי היה ממערך ההתיישבות הרומית בירושלים. ניתוח השוואתי של תכניתו מלמד שמבנים כדוגמתו שנתגלו ברחבי האימפריה הרומית שימשו מבנים פרטיים ונראה בעינינו שגזירה דומה יש לגזור גם בעניינו.

בודדים הם המבנים הפריסטיליים מן התקופה הרומית שנתגלו בארץ ישראל ומציגים תכנית דומה למבנה מעיר-דוד. בין הדוגמאות הבולטות ניתן לציין את המבנה הפריסטילי מן התקופה הרומית שהתגלה בציפורי (טלגם ווייס 2004; וייס 2008) ומבנה דומה (אף כי קטן ביחס) בן התקופה שנחפר באפולוניה (רול וטל 2008). הבניינים מן התקופה הרומית שהתגלו בעין יעל (אדלשטיין 1989: 248-251), באזור בית גוברין (אבל 1924: 584-604, כמו גם במקומות נוספים ברחבי הארץ ויכלו לשמש בסיס השוואתי למבנה מעיר דוד כוללים מאפיינים של וילות רומיות הרחוקים במהותם ובתכניתם מן המבנה מעיר דוד (ראו פרסיוול 1988; סמית 1997).

הקבלות קרובות בנות הזמן למבנה, נמצאות הרחק צפונה, באתרים בני המאות השנייה-רביעית לסה"נ שנחפרו בסוריה. כאלו הן 'האחוזות האורבאניות' (urban mansions) מן התקופה הרומית שנתגלו באנטיוכיה, אפמאה ופלמירה. תכניתן הושאלה מן העולם האדריכלי ההלניסטי ואומצה על ידי האליטות המקומיות כמודל מועדף לתכנית בית המגורים עם חצר

פריסטילית שסביבה סטווים (סטילוול 1961; באלטי 1989). המבנים הפריסטיליים הסורים השתרעו על פני שטח נרחב, לעיתים 1000 מ"ר ויותר.

למרות מיעוטם של השרידים הארכיאולוגיים מן התקופה הרומית בגבעת עיר דוד נראה שפעילות הבנייה בימיה של אליה קפיטולינה לא הצטמצמה לאזור הר הבית על המתחם הפולחני שבו אלא התפשטה הלאה דרומה עד לבריכת השילוח. ההנחה שהאזור מדרום להר הבית היה נטוש במהלך כל התקופה הרומית לא היתה חד משמעית הן מן הבחינה הארכיאולוגית והן מבחינת העדות ההיסטורית. שרידים המתוארכים לתקופה הרומית המאוחרת נתגלו בסמוך לפינתו הדרום-מערבית של הר הבית. לפי עדות החופרים שרידים אלו מעידים על התיישבות מסוימת באזור שמדרום להר הבית בתקופת אליה קפיטולינה (מזר 1971: 10-11; בן דב 1982: 198-203). העדויות ההיסטוריות המתייחסות לימי אליה קפיטולינה תומכות אף הן במסקנה זו. האחת היא של הנוסע מבורדו שאף כי ציין את היותה של גבעת עיר דוד מחוץ לתחומי העיר המוקפת בחומה, הרי שלפי עדותו בריכת השילוח המצויה בצידה הדרומי היתה מעוטרת בסטווים מארבעת עבריה (quadriporticus).

מאז חורבנה של ירושלים בשנת 70 לסה"נ נותר חלקה הדרומי המשתרע לאורך גבעת עיר דוד בואך בריכת השילוח נטוש ברובו. שטחי החפירה הרבים שנפתחו בעיר דוד הצביעו על פער התיישבותי שפקד אזור זה לאחר חורבנו. יש להניח כי עם ייסודה של אליה קפיטולינה במהלך המאה השנייה לסה"נ התחדשה פעילות הבנייה בעיר דוד. זו הצטמצמה בראשיתה ככל הנראה להקמתם של אותם בניינים המוזכרים במקורות ההיסטוריים בהקשר לבריכת השילוח, מהם לא שרד מאומה². במהלך המאה השנייה ומרביתה של המאה השלישית לסה"נ היתה גבעת עיר דוד מחוץ לתחום התיישבות של העיר הרומית. סמוך לשלהי המאה השלישית וראשית המאה הרביעית לסה"נ, בשעה שארץ-ישראל נכנסה לעידן של פריחה כלכלית, ותנופת בנייה שוב ניכרה בה (בר 2002: 52), התרחב תחום יישובה של אליה קפיטולינה והשתרע גם אל עבר חלקיה הדרומיים של העיר ובכלל זה גבעת עיר דוד.

חשיפתו של המבנה הפריסטילי בחניון גבעתי מהווה עדות ארכיאולוגית ראשונה במעלה לתנופת הבנייה המחודשת ולהתפשטות התיישבות בשלהי התקופה הרומית אל עבר חלקיה הדרומיים של העיר, בואך בריכת השילוח.

2 שרידיו של מבנה שהוקם מעל בריכת השילוח נחפרו בסוף המאה התשע-עשרה ע"י בליס ודיקי (1898: 143-210). תכניתו של המבנה אינה ברורה לאשורה כמו גם תיאורו לתקופת אליה קפיטולינה שהוצע על ידי החופרים (צפריר 1999: 161, הערה 118). בחפירותיהם של מקאליסטר ודנקן בצידה המזרחי של גבעת עיר דוד התגלו שרידיהם של מבנים שתוארכו על ידי החופרים לתקופה הרומית (1926: 105-119). יש להדגיש שתיארוך זה אינו וודאי.

ביבליוגרפיה

אבל 1924

F.M. Abel, 'Les ruines d' el Meqerqes'. *RB* 33, pp. 584-604.

אדלשטיין 1989

G. Edelstein, 'Ain Yalu (Ein Yael)', 1986-1987, *RB* 96: 248-251.

בלטי 1989

J. C. Balty, 'La maison urbaine en Syrie', J.-M. Dentzer et W. Orthman (eds.), *Archaeologie et histoire de la Syrie*, Saarbrücken: 407-422.

בליס ודיקי 1898

F.J. Bliss and A.C. Dickie, *Excavations in Jerusalem 1894-1897*, London.

בן דב 1982

מ' בן דב, חפירות הר הבית, ירושלים.

בר 2002

D. Bar, 'Was there a 3rd c. Economic Crisis in Palestine?', J.H. Humphrey (ed.), *The Roman and Byzantine Near East* (JRA Suppl.Series 49, Vol.3.), Portsmouth: 43-54.

הניג 1990

M. Henig, *The Content Family Collection of Ancient Cameos*, Oxford.

וורד-פרקינס 1981

J.B. Ward-Perkins, *Roman Imperial Architecture*, Harmondsworth, Middlesex.

וייס 2008

Z. Weiss, 'Sepphoris', in: E. Stern (ed.), *NAEHL* 5, Jerusalem: 2029-2035

וקסלר-בדולח ואחרים 2007

ש' וקסלר-בדולח, א' און, ב' אוננה, מ' אבישר. 'הקרדו המזרחי של ירושלים הרומית וגלגוליו המאוחרים לאור החפירות ברחבת הכותל המערבי' י' פטריך וד' עמית (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, א', ירושלים: 84-75.

טלגם ווייס 2004

R. Talgam, and Z. Weiss, The Mosaics of the House of Dionysos at Sepphoris, *Qedem* 44

יאשמסקי 1979

W. Jashemski, *The Gardens of Pompeii*, New York.

מזר 1970

בי מזר, 'החפירות הארכיאולוגיות ליד הר הבית, סקירה שנייה, עונות תשכ"ט-תש"ל',
ארץ ישראל, י: 33-1.

מקאליסטר ודנקן 1926

R.A.S Macalister, and J. G. Duncan, *Excavations on the Hill of Ophel, Jerusalem 1923-1925*.
APEF IV.

סטילוול 1961

R. Stillwell, 'Houses in Antioch', *DOP* 15: 45-57.

סמית 1997

J.T. Smith, *Roman Villas, A Study in Social Structure*. London and New York.

עמירן ואחרים 1994

D. H. K. Amiran, A. Arieh and T. Turcotte, 'Earthquakes in Israel and Adjacent Areas:
Macro seismic Observations since 100 BCE', *IEJ* 44: 260-305.

פראר 1998

L. Farrar, *Ancient Roman Gardens*, Phoenix Mill, Gloucestershire.

פרסיוול 1988

J. Persival, *The Roman Villa: an Historical Introduction*, London.

צפריר 1999

'י צפריר, 'הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של איליה קפיטולינה' י צפריר ושי ספראי, (עורכים),
ספר ירושלים: התקופה הרומית והביזנטית, 638-70 ירושלים: 115-166.

קלצה ובקאטי 1974

G. Calza and G. Becatti, *G. Ostia*, Roma.

ראסל 1985

K.W. Russell, 'The Earthquake Chronology of Palestine and Northwest Arabia from the 2nd through the Mid-8th Century AD', *BASOR* 260: 37-59.

רול וטל 2008

I. Roll, and O. Tal, 'A Villa of the Early Roman Period at Apollonia-Arsuf', *IEJ* 58: 132-149)

מקורות האיורים

איור 1. Skyview

איור 2. משלחת החפירות

איורים 3-8: קלרה עמית, רשות העתיקות